

ЛІНГВІСТИЧНЕ ВИЗНАЧЕННЯ КОМПОЗИТІВ

Серед новоутворень у лексичній системі сучасної української літературної мови композити складають значний шар лексики. Композитам властиві чіткі структурні закономірності формування й розвитку і такі ж статичні якості, особливості їхньої структури. Питання словоскладання перебували у колі наукових інтересів багатьох учених, починаючи з середини XIX століття. Уже в "Российской грамматике" М.В. Ломоносова знаходимо загальні зауваження про складні слова, що дало поштовх до плідного вивчення законів словоскладання в подальшому часі – аж до XX століття.

Інтерес до словоскладання надалі був постійним. Ще дорадянськими лінгвістами поставлено чимало суттєвих питань розглядуваної проблеми. Однак і дотепер ще немає багатьох чітко окреслених понять, визначень, оцінок композитивної будови слів. Це пояснюється тим, що в минулому давала себе знати неуха до явищ словотворення. Тільки в останні десятиліття простежується всезростаюча увага до словотвірної проблематики. Це й зрозуміло: світ науки і техніки перебуває в постійному русі, головна його особливість – динаміка. Мовне оформлення такого процесу істотно залежить від розвитку вже існуючих і нових науково-технічних галузей. На сучасному етапі становлення термінологічної лексики – цієї підсистеми лексики української мови – простежується тенденція до появи складних термінів, переважно складних слів. Потреба в точному найменуванні нових явищ, властивих їм ознак спричинилась до появи великої кількості складних слів у лексико-термінології.

Метою цієї статті є визначення композитів як лінгвістичного поняття. Дефініцію композита знаходимо в багатьох монографіях, кандидатських і докторських дисертаціях, статтях, які присвячені питанням вітчизняного словоскладання. У різних авторів такі визначення ґрунтуються на певною мірою різних засадах, принципах. Можна виділити чотири основні різновиди характеристик композитів: 1) за основу береться морфемна структура слова: наявність двох чи більше кореневих морфем; 2) на перший план висувається семантична єдність компонентів складання; 3) в основу трактування композитів покладено співвіднесеність складного слова зі словосполученням; 4) складні слова утворюються за принципом аналогії.

Найбільш типовим визначенням композитів нам уявляється те, яке запропонувала О.А. Василюк: "Складне слово – це лексична одиниця, що складається з двох або декількох повнозначних елементів і характеризується єдністю значень із співвіднесеністю в лексико-граматичній системі мови з тією чи іншою частиною" [1: 132]. У цьому визначенні з достатньою чіткістю відображено морфемну й семантичну сутність композитів, тобто складних слів. Заслужують також на увагу визначення композитів такими авторами, як В.А. Кочергін, Н.В. Галенко.

"Під складним словом вважається лише утворення, що складається з двох або більше елементів, які обов'язково зустрічаються у самостійному вживанні у мовах" [2: 26].

"Складне слово – це об'єднання кількох (частіше двох) слів або основ, які мають самостійне речове значення, котрі у поєднанні виражають одне поняття та мають форму простого слова" [3: 21].

Як основна ознака виділяється морфемна структура композитів також у працях Н.С. Родзевич, А.А. Касаткіна, О.С. Ахманової, Н.Ф. Шанського, Є. Рудницького, М.Т. Чермерисова. "На нашу думку, складне слово являє собою новотвір, що виник внаслідок складання двох або більше окремих слів, основ або коренів, новотвір, що становить не тільки семантичну, а й структурну єдність. Це значить, що семантика складного слова хоча й виявляє зв'язок із значеннями своїх компонентів (більш або менш близький чи віддалений), проте є якісно новою, відмінною від суми значень своїх компонентів. Це значить також, що, крім єдності поняття, яке складне слово відображає, воно становить собою і неподільну мовну одиницю" [4: 18].

“Складні слова – це слова, що складаються з двох (або більше) коренів або основ, що мають в цей період розвитку мови самостійне лексичне значення” [5: 141].

“Складне слово – це слово, яке має мінімум дві морфеми, що виступають як основні в окремих словах і взагалі не є афіксальними морфемами” [6: 173].

“Складне слово – це лексична одиниця, що є поєднанням основ та створена в процесі словотворення” [7: 211].

М.Т. Доленко у визначенні композитів на перший план висуває семантичну єдність компонентів структурно складної будови: “Складне слово – це таке слово, яке утворене з основ із реальним значенням лексичного цілого, значення якого є простою сумою значень його компонентів, але в той же час не змінює лексичних значень останніх, а навпаки виростає з них, перетворюючи їх у складні частини якісно нової лексичної одиниці” [8: 18].

Повне і в основі своїй вдале визначення композитів знаходимо в дисертаційній праці М.І. Привалової. “Складне слово – це єдине лексичне утворення, яке, маючи постійне значення, складається з двох або більше співвідносних з повнозначними частинами мови основ, які не втратили в цей історичний момент своїх речових значень та перебувають у зв'язку з цим у певних синтаксичних відношеннях, а результативно (як ціле) відноситься до однієї з частин мови з притаманними їй граматичними та словоутворювальними категоріями” [9: 28]. У цьому визначенні автор вдало сполучує дві основні ознаки складних слів: їх структуру та семантичну єдність компонентів.

Нарешті, до третьої групи визначень належать такі, в основу яких покладено співвідношення складного слова зі словосполученнями. В.П. Григор'єв пише: “Складне слово – це цілоформлене лексичне утворення, що виникає за одним з діючих у мові словотвірних типів і компоненти якого формуються на основі синтаксичного поєднання двох чи кількох повнозначних слів” [10: 38]. Дослідник визнає складні слова, які утворились тільки на ґрунті словосполучення, і відкидає можливість утворення їх за аналогією. У зв'язку з цим доречно згадати таке, досить цікаве й важливе висловлювання В.В. Лопатіна та І.С. Удуганова: “... складним слід вважати слово, яке містить не менше двох кореневих морфем, незалежно від того, як створені ці слова: на базі словосполучень або за аналогією до інших складних слів” [11: 190].

Слід зауважити, що формування складних слів за аналогією визначають і інші лінгвісти: О.А. Василевська, К.А. Левківська, Ю.С. Сорокін, Н.А. Янко-Триницька, О.А. Земська та ін. Ю.С. Сорокін пише: “Складне слово часто співвідносне із синтаксичними сполученнями двох окремих слів, народжується з цих сполучень шляхом їх подальшого злиття, конденсації, “стискування”, що доходить до ступеня повного перетворення форми” [12: 439].

Не досить умотивованим у наведених визначеннях композитів нам видається те, що начебто кожне слово, яке має в своєму складі дві кореневі морфеми, може вважатися складним. Це відзначається не в усіх визначеннях. У дефініціях складних слів повинен бути зафіксований факт співвіднесеності складного слова зі словосполученнями, бо це слугує основою, на якій виникає та функціонує складне слово. Не слід протиставляти основоскладання словоскладанню, оскільки у вихідному стані в обох випадках ми маємо справу зі словами, які в складі складного слова перетворюються у морфеми. Суттєвим недоліком наявних визначень є їх статистичність, відсутність у них вказівок на зв'язок складного слова з іншими типами лексичних одиниць. Визначення повинно показати складне слово в русі, в можливостях його розвитку, його переходу до іншої лексичної одиниці. На думку В.В. Виноградова, словоскладання – це своєрідний комбінований тип словотворення, синтаксично-морфологічний. “Правила сполучення морфем у цьому випадку істотно ускладнюються: питання співвідношення основ, порядок їх злиття, а також структурно-граматичне оформлення другої частини виводить цей тип словотворення за рамки правил створення простих похідних слів, крім того, складні слова утворюються і безпосередньо від фразеологічних одиниць та складних термінів. Наприклад, від *замилування очей* – *окозамилування, окозамилувач*” [13: 560].

Найбільш поширене трактування поняття "складне слово" знаходимо в "Словнику лінгвістичних термінів" Є.В. Кротевича та Н.С. Родзевич: "Складне слово, словоутворене з двох або кількох слів, основ чи коренів, об'єднаних в одну лексичну одиницю, яка набула формально-граматичних і семантичних ознак окремого слова" [14: 160]. У цьому ж лінгвістичному довіднику розглядаються основні ознаки складних слів: їхня основа складається не менше, ніж з двох компонентів: *паровозремонтник*; один наголос: *продисвіт*; лексичне значення таких слів поєднує в собі семантику їх компонентів, але виступає якісно новим, більш широким, ніж звичайна сума: *чортолох*; базою формування складних слів слугують вільні і стійкі словосполучення, до того, складні слова виступають їх еквівалентами, мають єдину семантику і єдину форму; компоненти складного слова можуть бути об'єднані сурядними і підрядними зв'язками – подібно до співвідносних з ними компонентів словосполучень: *світлотінь*, *лісонасадження*; за способом об'єднання компонентів складні слова утворюються: а) шляхом основоскладання, коли компоненти об'єднуються в одне слово так званими сполучними голосними: *криголам*; б) зрощенням елементів словосполучення: *перекотиполе*; в) зближенням елементів словосполучень: *хліб-сіль*.

У "Словнику лінгвістичних термінів" Д.І. Ганича, І.С. Олійника зазначається, що до складу досліджуваних утворень можуть входити афіксоїди: *тівокколо*; одним із шляхів утворення складних слів є подвоєння слів: *повік-віки* [15: 259].

Ми поділяємо погляди на композити тих лінгвістів (О.С. Кубрякової, В.В. Лопатіна, І.С. Улуханова, Н.Ф. Клименко, Н.М. Родзевич та ін.), які розглядають складне слово в акті номінації, досліджуючи його сенсову структуру разом із всіма чинниками, які визначають її. Отже, складне слово – це лексема, яка формально складається з двох або більше основ чи самостійних слів, і семантично пов'язана із значенням синтаксичної конструкції. Складними іменниками є структурно, семантично і морфологічно завершені одиниці, що мають не менше двох кореневих морфем і володіють всіма ознаками категорій іменників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василевская Е.А. Словосложение в русском языке. – М.: Учпедгиз, 1962.
2. Кочергин В.А. Словосложение в эпическом санскрите. – М.: 1950.
3. Галенко Н.В. Сложные слова в русском языке II пол. 19 в.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – Киев, 1953.
4. Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові. Укр. мова в школі. – 1952. – №6.
5. Рудницький Е. Складні слова в українській мові. К.1930. Кн.І.
6. Чемерисов М.Т. Складні слова в укр. мові. – Наук. зап. Запорізького педінституту, 1957.
7. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – Київ, 1987.
8. Доленко М.Т. Складні прикметники в сучасній українській мові. Укр. мова в школі, 1956, – №1.
9. Привалова М.И. Сложные слова и их функции в художественных произведениях М.Е. Салтыкова-Щедрина: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л. 1953.
10. Григорьев Б.П. О границах между словосложением и аффиксацией// Вопросы языкознания. – 1956. – №4.
11. Лопатин В.В., Улуханов И.С. О некоторых принципах морфемного анализа слов// Известия АН СССР. ОЛЯ – М. – 1963. – Т. XXII.3.
12. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30-40 гг. 19 в. – М., АН СССР, – 1965.
13. Виноградов В.В. Исследование по русской грамматике. – Избранные труды. – М.: Высш. шк., 1975.
14. Кротевич Е.В., Родзевич Н.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1957.
15. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.

Л.И. Борох, Л.Н. Денисюк

ОБРАЗОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ИМЕН ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА -НЬИЙ ПОД ВЛИЯНИЕМ ЗАИМСТВОВАНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ I ПОЛ. XVIII ВЕКА

Появление производных от морфем *-альн-*, возникшим на базе иноязычных заимствований, связано с языковыми контактами, особенно активизировавшимися в XVIII в. До начала XVIII в. такие морфемы почти не возникали. Процесс их заимствования и осво-